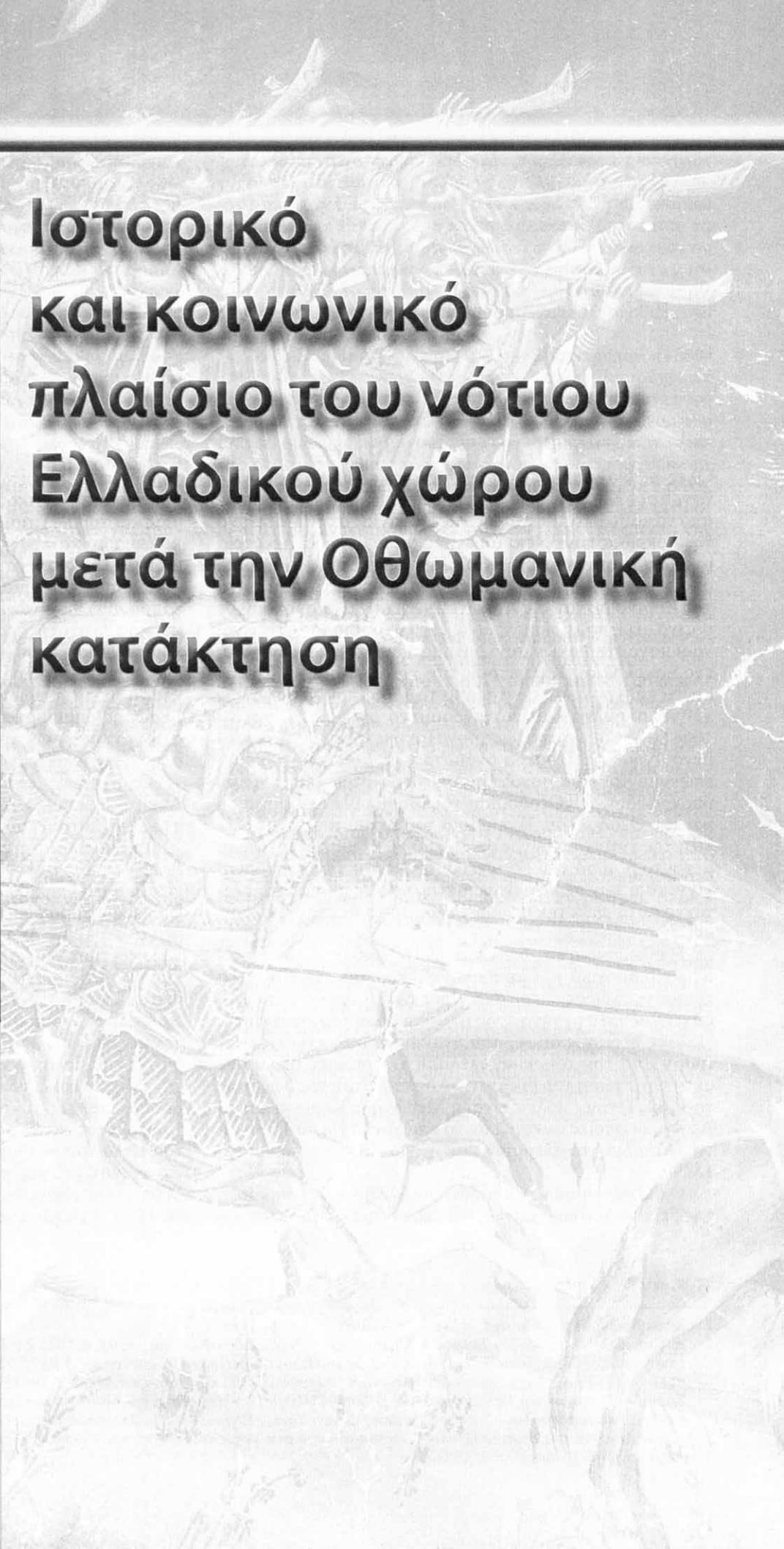

Ιστορικό
και κοινωνικό
πλαίσιο του νότιου
Ελλαδικού χώρου
μετά την Οθωμανική
κατάκτηση

Όλες οι διακοσμήσεις ναών τις οποίες υπογράφουν οι ζωγράφοι Κακαβά βρίσκονται στην Πελοπόννησο εκτός από το καθολικό της Μονής της Παναγίας στην Μαλεσίνα της Λοκρίδας που βρίσκεται στην Στερεά Ελλάδα. Δεκατρία μνημεία έχουν υπογράψει οι ζωγράφοι Κακαβά, από τα οποία τα περισσότερα απαντούν στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας και της Λακωνίας. Σχεδόν όλα ανήκουν σε ορεινά μέρη που βρίσκονται σε μεγάλο υψόμετρο, είτε είναι ναοί μοναστηριακών συγκροτημάτων, είτε είναι μετόχια ή ενοριακοί ναοί. Καλύπτουν την χρονική διάρκεια ενός αιώνα και χρονολογούνται από το 1565 (πρώτο ασφαλώς χρονολογημένο και υπογεγραμμένο μνημείο) μέχρι το 1668 (τελευταίο ασφαλώς χρονολογημένο και υπογεγραμμένο μνημείο). Τέσσερα ονόματα ζωγράφων με το κοινό επώνυμο Κακαβάς συναντώνται στα δεκατρία μνημεία που υπογράφουν, του Θεοδοσίου, του Μαρίνου, του Δημητρίου και του Θεόδοουλου. Η σημασία του έργου τους στην εξέλιξη της εντοίχιας ζωγραφικής από το β' μισό του 16^{ου} αι. μέχρι το β' μισό του 17^{ου} έχει άμεση σχέση με το ιστορικό γίγνεσθαι των περιοχών μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε η τέχνη αυτή μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η οθωμανική κατάκτηση στην Πελοπόννησο συντελέστηκε διαδοχικά και με ποικίλους τρόπους. Ένα μεγάλο τμήμα της χώρας έπεσε στα χέρια των Τούρκων μετά από μάχες και υπέστη την καταστροφική ορμή του κατακτητή. Πολλές περιοχές όμως, που ήταν βενετικές κτήσεις επέζησαν από την τουρκική επέλαση για μερικές δεκαετίες μετά την πτώση του βυζαντινού δεσποτάτου του Μωρέως το 1460. Τέτοιες πόλεις είναι η Μεθώνη, η Κορώνη και το Άργος, οι οποίες συνεχίζουν να επιζήντων μέχρι το 1500 και το Ναύπλιο, το Θερμίσι και η Μονεμβασία μέχρι το 1540.

Ο διαχωρισμός των υπόδουλων Ελλήνων σε υπηκόους της βενετικής δημοκρατίας και της οθωμανικής αυτοκρα-

τορίας μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξη της οικονομίας και του πολιτισμού των Ελλήνων¹. Οι περιοχές και οι πόλεις που κατέχονταν από τους Βενετούς, ήταν προνομιούχες λόγω του ότι τους παρεχόταν επαγγελματική και οικονομική ισοτιμία. Αυτό συνεπάγεται ανάπτυξη του εμπορίου, επικοινωνία με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης και της Ανατολής, και γενικότερα αναβάθμιση της οικονομίας. Επίσης, καθώς επιτρεπόταν η συντήρηση των εθνικών, θρησκευτικών και καλλιτεχνικών παραδόσεων, η επαφή με τα πνευματικά και καλλιτεχνικά κινήματα της Ευρώπης δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες που οδηγούν στην άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών, αλλά και στην πολιτιστική ανάπτυξη.

Όλοι οι ζωγράφοι Κακαβά, ο Θεοδόσιος, ο Μαρίνος, ο Δημήτριος και ο Θεόδουλος, υπογράφουν υπογραμμίζοντας την αστική τους προέλευση: «εκ χώρας Ναυπλίου».

Το Ναύπλιο² ήταν βενετική κτήση από το 1389 ως το 1540 που πήραν την κατοχή της πόλης οι Τούρκοι. Κατά την διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας η έκτασή της αυξήθηκε με προσχώσεις σε όλη σχεδόν την πλευρά της βορειοανατολικής Ακροναυπλίας· η πόλη κτίστηκε εκ νέου και απέκτησε νέο πολεοδομικό σχέδιο³. Ανεγέρθηκαν και νούργια κτίρια, αγορά, διοικητικό μέγαρο, υδραγωγείο, θέατρο και πολλοί λαμπροί και επιβλητικοί ναοί. Το Ναύπλιο σύντομα απέκτησε πυκνό πληθυσμό. Πολλοί έρχονταν στην πόλη από διάφορες τουρκοκρατούμενες περιοχές της Πελοποννήσου, όχι μόνο για να ξεφύγουν από τον οθωμανικό ύγιο, αλλά και επειδή οι Βενετοί παραχωρούσαν πολλές ευκολίες και προνόμια στους κατόκους χορηγώντας εκτός των άλλων, μετά από επταετή διαμονή τον τίτλο του πολίτη. Σύντομα το Ναύπλιο έγινε μια από τις ωραιότερες και πλουσιότερες πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου σύμφωνα με την έκθεση του βενετού αρμοστή το 1530. Υπήρχε άριστη διοίκηση και μεγάλη ελευθερία.

1 Χατζηδάκης, Η μεταβυζαντινή τέχνη, σ. 410 κ.ε.

2 A. Savvides, Nauplion, *The Encyclopaedia of Islam*, τ. VII, Leiden-New York 1993, σ. 1035 κ.ε. Για την βυζαντινή και φραγκική περίοδο βλ. επίσης, A. Σαββίδης, Nauplion in the byzantine and frankish periods, Πελοποννησιακά ΙΘ' (1991-1992), σ. 286 κ.ε., ο ίδιος, Τα προβλήματα σχετικά με το βυζαντινό Ναύπλιο, *Bυζαντικά* 14 (1994), σ. 357 κ.ε., Λαμπρυνίδης, Η Ναυπλία, σ. 37 κ.ε. Γενικότερα βλ. βιβλιογραφία: A. Σαββίδης, Μεσαιωνική Πελοποννησιακή βιβλιογραφία για την περίοδο μέχρι την τουρκική κατάκτηση του 15^{ου} αιώνα (396-1460), Αθήνα 1990, I. Γιανναροπούλου, Πελοποννησιακή βιβλιογραφία, Αθήναι 1976, Φ. Βλαχοπούλου, Λέων Σγουρός. Ο βίος και η πολιτεία του βυζαντινού άρχοντα της Βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, Θεσσαλονίκη 2002.

3 Λαμπρυνίδης, Η Ναυπλία, σ. 158 κ.ε.

Υπό αυτές τις συνθήκες ανθούσαν τα γράμματα και ο πολιτισμός. Μερικοί από τους πιο επιφανείς Ναυπλιείς λογίους που διακρίθηκαν, είναι ο Ιωάννης Ζυγομαλάς ή Σαγομαλάς, οι γιοι του Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, πρωτονοτάριος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και Σταμάτιος Ζυγομαλάς, νοτάριος, οι οποίοι αναδείχθηκαν σπουδαίοι θεολόγοι και λόγιοι. Ο Νικόλαος Μαλαξός με μεγάλο συγγραφικό έργο διετέλεσε πρωτοπαππάς στο Ναύπλιο, έφυγε όμως από την πόλη όταν αυτή παραδόθηκε στους Τούρκους. Ο Μανουήλ Μαλαξός, συγγραφέας πολλών εκκλησιαστικών συγγραμμάτων, μετοίκησε και αυτός το 1540 για τον ίδιο λόγο. Από την ίδια οικογένεια των Μαλαξών κατάγονται ο Γεώργιος, ο Μιχαήλ και ο Γρηγόριος Μαλαξός, οι οποίοι διακρίνονται επίσης για το συγγραφικό τους έργο⁴. Αναφέρουμε επίσης, τον iερομόναχο Μητροφάνη, τον Νικόλαο Μόρμορη, τον Ιάκωβο Σαβογιάννη, τον Παύλο Αλβέρτο, τον Κονάκιο και τον Ανδρέα Ρόση ως διαπρέψαντες στον χώρο των γραμμάτων⁵. Το 1541 το Ναύπλιο γίνεται πρωτεύουσα της Μητροπόλεως Άργους και Ναυπλίου. Γύρω στο 1635 Μητροπολίτης διετέλεσε ένας από τους καλύτερους μαθητές του μεγάλου φιλοσόφου Θεόφιλου Κορυδαλέως, ο διαπρεπής iεράρχης Διονύσιος Β', ο φιλόσοφος⁶.

Με την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς το 1540 έφυγαν πολλοί κάτοικοι ακολουθώντας τους Βενετούς⁷. Αρκετοί όμως, επέστρεψαν όταν αποκαταστάθηκε η τάξη και η ηρεμία. Γρήγορα το Ναύπλιο έγινε πρωτεύουσα του σαντζακίου του Μορέως και έδρα του γενικού διοικητού, Μόρα-πασά. Παραχωρήθηκαν λοιπόν, πολλά δικαιώματα και προνόμια. Την πόλη κατοικούσαν κυρίως Έλληνες και λίγοι Τούρκοι, οι οποίοι ζούσαν μεταξύ τους ειρηνικά. Από όλες τις πόλεις της Πελοποννήσου που ερημώθηκαν μετά την τουρκική επέλαση, το Ναύπλιο αποτελεί εξαίρεση καθώς σε αυτό ανθούσε το εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο και βρισκόταν στο κέντρο της Πελοποννήσου και της Χέρσου Ελλάδος. Οι αποθήκες ήταν πάντα γεμάτες με ποικίλα εμπορεύματα, σιτάρι, λάδι, κρασί, μετάξι και άλλα. Το λιμάνι κατάμεστο από λογής πλοία από όλη την Ελλάδα, την Ευρώπη, την Κωνσταντινούπολη, την Βενετία, την Σμύρνη, την Θεσσαλονίκη, την Αλεξάνδρεια και την υπόλοιπη Ανατολή. Το 1588 ο γερμανός περιηγητής R. Lubeneau χαρακτηρίζει το Ναύπλιο «Napoli di Morea». Καθώς αναφέρει, είναι θαυμάσια διατηρημένο. Ένα όμορφο λιμάνι βρίσκεται ανάμεσα στην πόλη και την στεριά και για να είναι ασφαλισμένα τα πλοία, από το μέρος της στεριάς

έχει κτιστεί στην ακρογαλιά ένας παράξενος στρογγυλός πύργος κι από αυτόν ως το βουνό επιβλητικά δυνατά τείχη. Ανάμεσα στο λιμάνι, την πολιτεία και τα τείχη βρίσκονται πολλά σπίτια. Είναι ακόμη και τρεις εκκλησίες έξω από τα τείχη, ο Άγ. Νικόλαος, ο Άγ. Θωμάς και η Παναγία, και τις κατέχουν έλληνες μοναχοί⁸. Σύμφωνα επίσης, με την μαρτυρία του γάλλου περιηγητή Guilletière στο Ναύπλιο μιλούσαν την ελληνική γλώσσα ακόμα και οι λίγοι οθωμανοί που κατοικούσαν εκεί⁹.

Σε όλη την περίοδο της πρώτης Ενετοκρατίας (1389-1540) και της πρώτης οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα το Ναύπλιο ήταν από τις πιο ευνοούμενες και οικονομικά ανθηρές πόλεις. Από τα μέσα του 17^{ου} αι. όμως, η ειρήνη μεταξύ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Βενετικής δημοκρατίας διαταράχθηκε με την επίθεση των Τούρκων στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, και το Ναύπλιο έγινε ορμητήριο ανεφοδιασμού. Οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν μέχρι το 1686 που την εξουσία της πόλης ξαναπήραν οι Βενετοί.

Την σημασία του Ναυπλίου ως οικονομικού και πολιτιστικού κέντρου φανερώνουν ακόμη οι ζωγράφοι αδελφοί Μόσχοι, Δημήτριος και Γεώργιος (1602-1638)¹⁰, οι οποίοι υπογράφουν σε πολυάριθμες διακοσμήσεις της Πελοποννήσου δηλώνοντας με περηφάνια την αστική τους πρόλευση: «εκ χώρας Ναυπλίου», όπως και ο ζωγράφος Μανουήλ Ανδρώνος που τοιχογράφησε το καθολικό της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου το 1653¹¹.

Με το έργο των ζωγράφων αυτών, όπως οι Κακαβάδες, οι Μόσχοι, ο Μανουήλ Ανδρώνος, αλλά και άλλοι πελοποννήσιοι ζωγράφοι, όπως ο Χατζή-Ηλίας (1626), ο Ανθιμός από την πόλη του Ροπού (;) (1645), ο iερομόναχος Δαμασκηνός (1663), ο Ιωάννης Ρίτζης (1694) και πολλοί ακόμη ανώνυμοι ζωγράφοι¹², γίνεται αντιληπτό ότι από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα δημιουργείται μια ιδιαίτερα μεγάλη κίνηση όσον αφορά την ανέγερση και διακόσμηση εκκλησιών ή την ανακαίνιση παλαιότερων σε όλη την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου.

Η Πελοπόννησος κατά την εποχή της Ενετοκρατίας και της Οθωμανικής κυριαρχίας αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά και εμπορικά κέντρα. Ήταν σταθμός εμπορίου μεταξύ Βενετίας και Ελλάδας, Ευξείνου Πόντου, Αιγαίου και Συρίας¹³. Επίσης, ήταν και ο τελευταίος σταθμός των Ευρωπαίων που πήγαιναν να προσκυνήσουν στους Αγίους Τόπους και έπαιρναν τον θαλάσσιο δρόμο. Αξιόλογη εμπορική κίνηση παρουσίαζαν η Μεθώνη,

4 Λαμπρυνίδης, Η Ναυπλία, σ. 161 κ.ε.

5 Τ. Γριτσόπουλος, Η πελοποννησιακή παιδεία μετά την άλωσην, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980, εν Αθήναις 1981-2, τ. Α', σ. 220 κ.ε.

6 Λαμπρυνίδης, Η Ναυπλία, σ. 183.

7 Λαμπρυνίδης, Η Ναυπλία, σ. 174 κ.ε.

8 Καρούζου, Το Ναύπλιο, σ. 36.

9 Λαμπρυνίδης, Η Ναυπλία, σ. 186, Καρούζου, Το Ναύπλιο, σ. 36.

10 Για τους ζωγράφους αδελφούς Μόσχους βλ. παρακάτω σ. 144 κ.ε. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

11 Chotzakoglou, *Mega Spelaion*, σ. 440 κ.ε.

12 Γριτσόπουλος, Η πελοποννησιακή ζωγραφική μετά την άλωσην, σ. 353 κ.ε.

13 Α. Βακαλόπουλος, Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του, IEE, τ. Ι', 1974, σ. 158.

Οι Ζωγράφοι Κακαβά

η Κορώνη, η Κόρινθος, η Πάτρα, το Ναυαρίνο, ο Μυστράς και η Μονεμβασία¹⁴. Σε όλη την Πελοπόννησο γίνονταν ετησίως μεγάλες εμπορικές πανηγύρεις, αλλά και κάθε βδομάδα πραγματοποιούνταν μικρότερες αγορές σε διάφορες πόλεις¹⁵.

Γενικότερα τον 16^ο αιώνα παρατηρείται στην Ευρώπη οικονομική ανάπτυξη και αύξηση της παραγωγής και των ανταλλαγών, γεγονότα που ευνοούν την δημογραφική άνθηση¹⁶. Ο 16^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας της πληθυσμιακής ανασυγκρότησης. Αντίστοιχα και στην Πελοπόννησο σημειώνεται ανάλογη δημογραφική ανάπτυξη του μεταβυζαντινού και οθωμανικού κόσμου, η οποία επηρεάζει την οικιστική συγκρότηση της Πελοποννήσου. Ο παθητικός παράγοντας της Pax Ottomana και η ευνοϊκή δημογραφική συγκυρία δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για ανακατανομή του πληθυσμού. Με την παρακμή των οχυρωμένων οικισμών – κάστρων και της λειτουργίας τους ως ημιφεουδαλικών ή ημαστικών κέντρων, δημιουργούνται νέοι οικισμοί, επεκτείνονται οι καλλιέργειες σε νέα εδάφη και ενισχύεται ο αγροτικός χαρακτήρας του πελοποννησιακού χώρου, ο οποίος εναρμονίζεται με το νέο καθεστώς γαιοκτησίας που επιβάλλουν οι Τούρκοι, το τιμαριωτικό σύστημα.

Η οικονομική λοιπόν ανάπτυξη του εμπορίου και της γεωργίας, η πληθυσμιακή ανασυγκρότηση, η δημογραφική εξέλιξη και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου ευνοούν τις συνθήκες για πολιτιστική ανάπτυξη, συντήρηση και ενίσχυση των θρησκευτικών και καλλιτεχνικών παραδόσεων.

Κύριος πυρήνας διατήρησης του ορθόδοξου χριστιανικού φρονήματος έγιναν τα μοναστήρια καθώς λειτούργησαν ως κέντρα λατρείας, καλλιτεχνικής έκφρασης και παιδείας¹⁷. Η επικοινωνία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν διεκόπη ποτέ και δεν υπήρξε κανένα κενό στην Εκκλησιαστική διοίκηση. Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς ο πατριάρχης Γεννάδιος προσπάθησε να περισώσει ό,τι μπορούσε. Και η αλήθεια είναι ότι του παραχωρήθηκαν πολλά προνόμια. Κυρίως, το

«αφορολόγητον» και το «αδιάσειστον» του πατριάρχη και των διαδόχων του, όπως και η διοικητική και δικαστική δικαιοδοσία. Αυτά τα προνόμια επεκτείνονται και σε όλους τους αρχιερείς¹⁸. Εφόσον τα μοναστήρια εξαρτώνται από το Πατριαρχείο, αποκτούν αυτόματα τα καθιερωμένα προνόμια από την οθωμανική εξουσία, γεγονός που εξηγεί την ιδιαίτερη άνθησή τους την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Συγκεντρώνουν τεράστια περιουσία και συνδέονται στενά με την οικονομική και κοινωνική ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Γίνονται κέντρα οικονομικής κίνησης, εστίες παιδείας όπου λειτουργούν βιβλιογραφικά εργαστήρια, βιβλιοθήκες και μερικές φορές σχολεία. Ζωγράφοι διακοσμούν τα καθολικά των μονών, τις Τράπεζες και τα παρεκκλήσια.

Παρόλο που οι ζωγράφοι Κακαβά κατάγονται από το Ναύπλιο, κανένα έργο τους δεν σώζεται στην πόλη του Ναυπλίου. Όλα σχεδόν τα καθολικά των μοναστηριών, τα μετόχια, τα παρεκκλήσια, αλλά και οι ενοριακοί ναοί που διεκόσμησαν, βρίσκονται σε ορεινές περιοχές με μεγάλο υψόμετρο. Εκεί είχαν ήδη καταφύγει οι κάτοικοι των πεδινών περιοχών από το πρώτο μισό του 15^{ου} αι., εποχή που σημειώνονται μεγάλες καταστροφές, λεηλασίες και σφαγές στην Πελοπόννησο¹⁹. Πολλά χωριά και οικισμοί ερημώνται. Στα μεγάλα και παλιά αστικά κέντρα αραιώνουν οι πληθυσμοί και μετακινούνται από τα μέρη που περνούν τουρκικά στρατεύματα ή Τούρκοι υπάλληλοι, σε νέους οικισμούς πιο ασφαλείς, μακριά από την τουρκική καπαπίεση, πάνω στα βουνά. Οι ορεινοί όγκοι της Πελοποννήσου γίνονται καταφύγιο για τους απροστάτευτους κατοίκους των πεδινών περιοχών. Άλλαζει ο τρόπος ζωής και αναπτύσσεται μια διαφορετική ψυχοσύνθεση. Η επιβίωση είναι δύσκολη εξαιτίας της έλλειψης τροφής, οι κάτοικοι ασχολούνται με την αποψίλωση και εκχέρσωση των δασών, με την μικρή καλλιέργεια, την κτηνοτροφία, την βιοτεχνία μαλλιών και μάλλινων υφασμάτων. Πάνω στα βουνά καλλιεργείται μια διαφορετική στάση ζωής, πιο αποφασιστική, ανυπότακτη και ανεξάρτητη. Εκεί διασώζεται γνήσια η πνευματική και καλλιτεχνική παράδοση.

14 Κ. Στάππας, *Η Λακωνία κατά την Τουρκοκρατίαν και Ενετοκρατίαν, 1460-1821*, Αθήνα 1993, σ. 435 κ.ε., ειδικότερα σ. 445. Επίσης βλ. Κ. Λεβίδης, Οι Βενετοί εις την Πελοπόννησον (1685-1715), *Ερανιστής* ήτοι Συλλογή διατριβών πρωτοτύπων και μεταφραζόμενων εκ των αρίστων περιοδικών συγγραμμάτων, εν Αθήναις 1842, I. Ζεγκίνης, *To Άργος διά μέσον των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1948, I. Πέππας, *Μεσαιωνικές σελίδες της Αργολίδος*, Αρκαδίας, Κορινθίας, Αττικής, Αθήνα 1990, Μ. Κορδώσης, *Μεσαιωνική και νεώτερη Κλένα-Κλένια*. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής τοπογραφίας τ. δήμου Κλεωνών (Χιλιομοδίου) Κορινθίας, Ιωάννινα 2001, N. Κοντογιάννης-Ι. Γρηγοροπούλου, *To Κάστρο της Μεθώνης*, Αθήνα 2009, A. Τσελίκας Μεθώνη και Κορώνη στην ιστορία της ελληνικής παλαιογραφίας (ΙΕ' αι.), *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών* (Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982), Αθήνα 1984, σ. 74-80.

15 Σπ. Λάμπρου, Εμπορικά πανηγύρεις και αγοραί εν Πελοποννήσω κατά τον ΙΖ' αιώνα, Δελτίον της επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής, τ. Α', σ. 74 κ.ε. Βλ. επίσης *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και ιστορία, 16^{ος}-18^{ος} αι.*, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζης, Αθήνα 2006, σ. 59.

16 Β. Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αιώνας, Αθήνα 1985, σποραδικά σ. 101, 109, 111-113, 122-123.

17 Τ. Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου, σποραδικά σ. 9, 11, 17, 127-130, 216, 223 κ.ε.* Βλ. επίσης Τ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική ιστορία και χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τ. Α', Ιστορία, Αθήνα 1973, σποραδικά, ο ίδιος, *Η πελοποννησιακή παιδεία μετά την άλωση, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980, εν Αθήναις 1981-2, τ. Α', σ. 197 κ.ε., X. Πατρινέλης, Η οργάνωση του γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του, IEE, τ. Ι', 1974, σ. 142 κ.ε., Χατζηδάκης, Η μεταβυζαντινή τέχνη, σ. 411, M. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, σ. 377.

18 Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, σ. 164 κ.ε., 225, 242 κ.ε.

19 Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, σ. 95-96, 106-106, 109, 113-116. Βλ. επίσης Τ. Γριτσόπουλος, Δύο χιλιάδες χρόνια Χριστιανικού βίου στην Κορινθία και Αργολίδα, *Χριστιανική Πελοπόννησος, ανατύπωσης από τον Α' τόμο των Πρακτικών του Στ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 2001, σ. 135, E. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός, στον τόμο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι.*, επιμ. Σπ. Ασδραχά, Αθήνα 1979, σ. 191 κ.ε. και ειδικότερα σ. 226.

Οι ναοί των οποίων την τοιχογράφηση έχουν υπογράψει οι ζωγράφοι Κακαβά, είναι όλοι μονόχωροι. Ποικίλλουν όμως, σε διαστάσεις και αρχιτεκτονικούς τύπους. Τα καθολικά των μοναστηριών έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις και ανήκουν στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, εκτός από το καθολικό της Μονής της Γόλας που ανήκει στον τρίκογχο αγιορείτικο τύπο, και το καθολικό της Μονής Ταξιαρχών στο Στεφάνι που είναι σταυρεπίστεγος ναός. Τα μετόχια, τα παρεκκλήσια και οι ενοριακές εκκλησίες είναι απλοί καμαροσκέπαστοι ή ξυλόστεγοι ναοί, εκτός από τον Άγιο Δημήτριο στα Αθίκια που είναι σταυρεπίστεγος, και τον δισυπόστατο ναό των Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στην Αναβρυτή που είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο. Οι περισσότεροι ναοί έχουν κτιστό τέμπλο και κτιστή Αγία Τράπεζα.

Γενικότερα παρατηρούμε ότι τα καθολικά των μοναστηριών ή οι ενοριακοί ναοί που είναι ιδιαίτερα επιμελημένοι, έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις και ανήκουν σε βυζαντινούς αρχιτεκτονικούς τύπους, τυγχάνονταν ιδιαίτερης μέριμνας από τους χορηγούς, οι οποίοι έχουν αναλάβει την ανοικοδόμηση και την διακόσμησή τους και αυτοί ανήκουν στην τοπική κοσμική ή εκκλησιαστική ιεραρχία. Αναφέρουμε ειδικότερα τον συγγραφέα και βιβλιογράφο επίσκοπο Βρεσθένης Παρθένιο²⁰, ο οποίος μεριμνησε για τον δισυπόστατο ναό των Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στην Αναβρυτή, την οικογένεια των Γρατάδων, τον Μανούσο και την Λαμπρινή που απεικονίζονται ως δωρητές στο καθολικό της Μονής των Αγίων Αναργύρων στον Βασσαρά Λακωνίας καθώς και τον «άρχοντα» Θεόδωρο Χανδρινό, διοικητικό υπάλληλο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο οποίος εικονίζεται επίσης με αρχοντικά ενδύματα στον νάρθηκα του καθολικού της Μονής Μαρδακίου.

Το καθολικό της Μονής της Παναγίας στη Μαλεσίνα είναι το μόνο ενυπόγραφο μνημείο με διακόσμηση των ζωγράφων Κακαβά που βρίσκεται εκτός Πελοποννήσου. Η ιστορική μονή είναι χτισμένη σε υψόμετρο 200 μ. και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από την κωμόπολη της Μαλεσίνας, στην χερσόνησο της Αετολίμνης στη Βοιωτία, απέναντι από την Εύβοια. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας δεν κατοίκησαν Τούρκοι στην περιοχή της Μαλεσίνας. Ήταν τόπος άγονος και απομονωμένος, μακριά από τα

αστικά κέντρα και τις οδικές αρτηρίες μέχρι το 1960 που διανοίχτηκε η εθνική οδός Αθηνών – Λαμίας. Απετέλεσε καταφύγιο των κατατρεγμένων Ελλήνων την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Το σταυροπηγιακό μοναστήρι της Παναγίας, το οποίο αφιερώθηκε αργότερα -μετά την διακόσμησή του από τον Δημήτριο Κακαβά- στη μνήμη του αγίου Γεωργίου, έγινε το πνευματικό κέντρο της περιοχής με πλούσια βιβλιοθήκη και φωτισμένους πατέρες, σύμφωνα και με τα δύο πατριαρχικά σιγίλια που στάλθηκαν στη μονή. Η πλούσια βιβλιοθήκη περιείχε πολλά ιστορικά βιβλία αλλά και βυζαντινούς χειρόγραφους κώδικες από τον 11^ο έως και τον 17^ο αι., με έργα των Ιωάννη Χρυσοστόμου, Ισαάκ του Σύρου, Γρηγορίου Θεολόγου, Ιππολύτου, Συμεών Μεταφραστού, Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως κ.ά. Η μονή είχε τεράστια περιουσία, κινητή και ακίνητη, στη Λοκρίδα και τη Βοιωτία και πολλά μετόχια²¹.

Η πιο κοντινή πόλη στη Μαλεσίνα είναι η Θήβα, από την οποία κατάγονται τρεις μεγάλοι ζωγράφοι του 16^{ου} αι., ο Φράγκος Κατελάνος και οι αδελφοί Γεώργιος και Φράγκος Κονταρής, οι οποίοι, όπως και οι ζωγράφοι Κακαβά, υπογράφουν τις διακοσμήσεις τους υποδεικνύοντας τον τόπο καταγωγής τους. Η Θήβα στα τέλη του 15^{ου} αι. και στο πρώτο μισό του 16^{ου} ήταν μια από τις πιο πολυπληθείς πόλεις της Βαλκανικής²². Ήταν πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο του αντίστοιχου καζά, διέθετε μόνιμη αγορά και διάφορες βιοτεχνικές δραστηριότητες, λειτουργία σφαγίων, ζυγιστήριο, ετήσια ζωοπανήγυρη, ποικιλία αγροτικών προϊόντων και υφασμάτων, ακμαίο εμπόριο που διεξαγόταν κυρίως με τη Δύση²³. Η πόλη είχε οικονομική ευμάρεια, ευταξία και ασφάλεια, προσελκύοντας με αυτό τον τρόπο πολλούς μετανάστες. Πολλοί κάτοικοι έχαραν ιδιαίτερων προνομίων, φορολογικών και ιδιοκτησιακών, λόγω της σχέσης τους με την οθωμανική εξουσία και τις υπηρεσίες που παρείχαν στην διοίκηση καθώς η τουρκική παρουσία αποτελούσε μειονότητα.

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις της πληθυσμακής αύξησης και της αναπτυσσόμενης οικονομίας και του εμπορίου, η Θήβα εξελίσσεται σε μια πόλη ικανή να θεραπεύσει τον πολιτισμό και ιδιαίτερα την τέχνη. Οι τρεις Θηβαίοι ζωγράφοι, Φράγκος Κατελάνος, Γεώργιος και Φράγκος

20 Για τον επίσκοπο Βρεσθένης Παρθένιο, καθώς και για τον ρόλο των χορηγών βλ. παρακάτω σ. 18.

21 Καραστάθης, *To μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου (Αθήνα 1987²)*, σ. 71, 75, 85 κ.ε., 93 κ.ε., 104. Πρβλ. επίσης τον Κατάλογο χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης που κατήρτισε ο Ιωάννης Σακελλίων, όπου αναφέρονται σαράντα δύο χειρόγραφα βιβλία τα οποία προέρχονται από το μοναστήρι της Μαλεσίνας.

22 Θ. Καλαϊτζάκης, *H Ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Βοιωτία στον ύστερο μεσαίωνα. Η μετάβαση από την ύστερη φραγκοκρατία στην πρώιμη τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 241 κ.ε., Κοιλάκου, Επισήμανση τοιχογραφιών των εργαστηρίων των Θηβαίων ζωγράφων Κονταρή, σ. 204 κ.ε., M. Kiel, *Byzantine Architecture and Painting in Central Greece, 1460-1570. Its demographic and economic Basis according to the ottoman Census and Taxation Registers for central Greece preserved in Istanbul and Ankara*, *BF XVI* (1991), σ. 429 κ.ε., ιδιαίτερα σ. 433, ο ίδιος, *Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary Notes on Population Growth, Economic Expansion and its Influence on the Spread of greek Christian Culture, Actes du Colloque International "Söliman le Magnifique et son temps"*, École du Louvre, Paris 1992, σ. 399 κ.ε., Δ.Ν. Καρύδης - M. Kiel, *Σαντζάκι του Ευρίπου, 15^ο-16^ο αι.* Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών, *Τετράμηνη 28-29* (1985), σ. 1859 κ.ε., για την Θήβα βλ. σ. 1867, E. Balta, *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16th century*, *AEM ΚΘ'* (1990-1991), σ. 53 κ.ε., και ειδικότερα σ. 182 κ.ε. Για την μεσαιωνική βιοικιτική ιστορία και την οθωμανική κατάκτηση της Θήβας, όπου εκτενέστατη βιβλιογραφία, βλ. αντίστοιχα Α. Σαββίδης, *Η πρόδος της έρευνας για την μεσαιωνική βιοικιτική ιστορία, Βυζαντικά 18* (1998), σ. 253 κ.ε., ο ίδιος, *Η Οθωμανική κατάκτηση της Θήβας και της Λεβάδειας*, Αθήνα 1993.

23 Αι. Αριστείδου, *Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Ραγούζας και Βοιωτίας από τον 15^ο ως τον 18^ο αιώνα*, *EEBM A'* (1988), σ. 625 κ.ε.